

En vildvinsomsluten politisk gemenskap

Materialiserade kooperativa ideal i Stockholm
1915–1930

Jan Rydén Bonmot

doi.org/10.23995/tht.178059

Den gröna gården materialiserade i 1920-talets Stockholm idéer om hemtrevnad, gemenskap och kooperativt liv. Bostadskooperationens ideologi och organisationsform gav både de ekonomiska förutsättningarna i form av kapital, *incitament* i avsaknad av vinstintresse, och *viljan*, i form av sin kooperativa ideologi att gestalta *gemensamma rum* och därmed förverkliga idén om den gröna gemensamma innergården. Tanken om den gröna innergården förespeglades redan i 1874 års byggnadsstadga men hade inte förverkligats av privata byggmästare, då de saknat tillräckliga incitament, och kanske också ideologisk övertygelse, för att göra så. *Interna förutsättningar* var att bostadsföreningarna förstått att organisera sig i sparkassa, moderförening och dotterföreningar efter tyskt mönster, och *externa förutsättningar* var ett offentligt stöd i form av sekundärkrediter.

De gröna gemensamma gårdarna skapade en bättre livsmiljö men fyllde dessutom en identitetsförstärkande roll. De nybildade bostadskooperativen SKB (1916) och HSB (1923) iscensatte en både föreställd och förverkligad kooperativ svensk småstadsideal mitt i det snabbt expanderande Stockholm. Klängväxterna bidrog med "vegetativ patina" och idyll i linje med tidens ideal.

Nyckelord: Stockholm, 1920-tal, Kooperation, innergårdar, ideologi, traditionalism, modernitet.

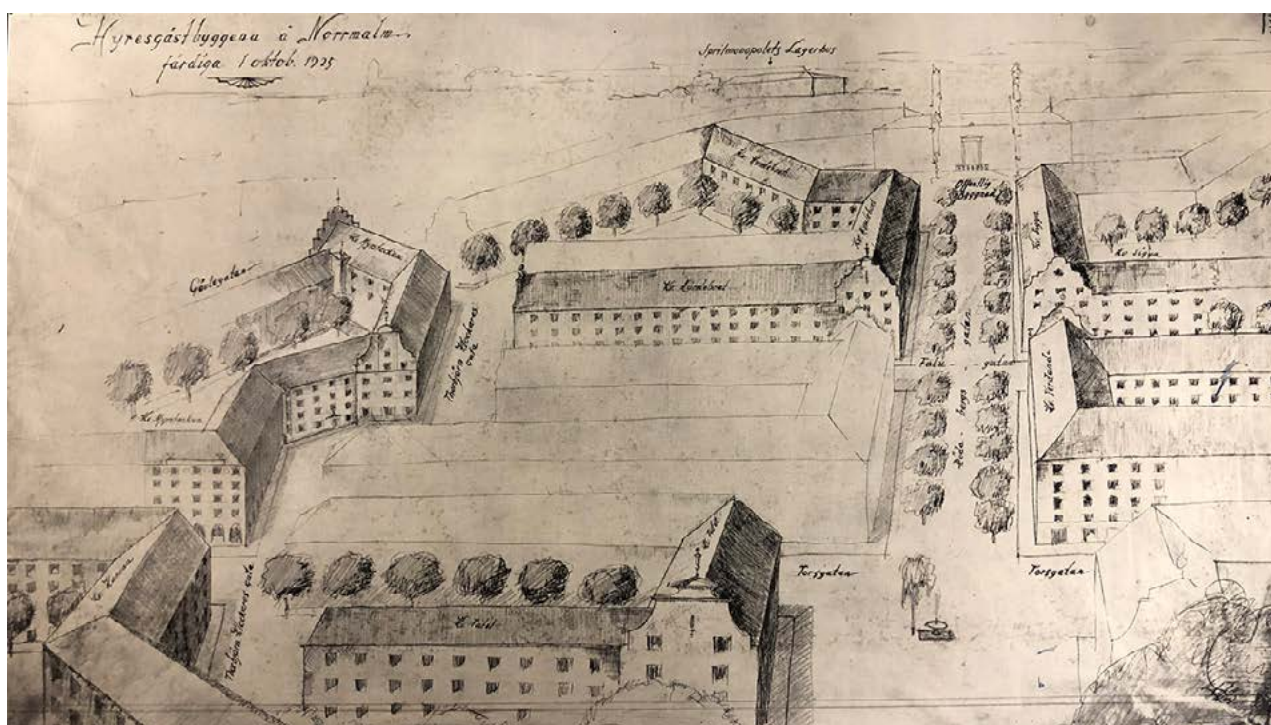

Bild 1. Sven Wallanders skiss över Rödabergsområdet inför inflyttning 1 oktober 1925. De tydliga husen är HSB:s, övriga tillhör andra byggherrar, till exempel Blomsterfonden. Området hus ritas och byggs på ett år. Bild: HSB:s arkiv, Centrum för Näringslivshistoria. CC BY-SA 4.0.

Inledning

Folkhemmet och det svenska välfärdssamhället har i historieskrivningen ofta kopplats starkt till funktionalismen som arkitekturstil. Berättelsen börjar vanligen med Stockholmsutställningen 1930. Men i praktiken hade en betydande utveckling mot dessa ideal inletts redan 1915–1930. I bostadskooperationens första områden i Stockholm fanns välfärdssamhällets program redan samlat. Husen byggdes med hög teknisk standard, men i nyklassisk stil. Här iscensattes idéer om familj, hemtrevnad, gemenskap, kooperativt liv, ägande och byggande. Under 1920-talet knöts denna progressiva agenda till utformningen av det urbana livsrummet: hemmet, gården, gatan och fasaden.

Artikeln syfte är att visa varför just bostadskooperationen, under 1915–1930, var den aktör som i Stockholms innerstad kunde förverkliga dåtidens idylliska och lantliga föreställningar om hur ett gott svenskt hem borde se ut. Texten kommer att ta upp Kooperationens historia,

etablering och expansion, därefter de idéer och ideologier som bar upp verksamheten, och till sist hur dessa ideal tog form i praktiken. Centrala forskningsfrågor är: Vilka omständigheter låg bakom att bostadskooperationen utvecklades på det sätt som den gjorde just vid denna tid? Idéer om gröna gårdar hade funnits i omlopp i många decennier, men inte realiserats. På vilka sätt kan införandet av planterade innergårdar ses som ett uttryck för den kooperativa ideologin? Vilka var de uttalade och outtalade idealen? Utöver de rent socioekonomiska förhållandena, politiken och lagstiftningen formades bostadsfrågan i dialog med flera samtida idéströmningar om hemmet, nationalstaten, samhället, medborgarskapet och skönheten.

Historiografiskt kan studien nyansera arkitekturhistoriens etablerade narrativ kring 1920-talsklassicismen. Jag har utfört en närläsning och diskursanalys av bland annat arkivmaterial från HSB:s arkiv, tidskrifter, pamfletter och kataloger. Teoretiskt tolkas materialet utifrån hur både

latenta och *uttalade* idéer gestaltas i den kooperativa arkitekturen (Vale 1992/2008, Thörn 1997, Edling 1996).

Ett viktigt primärmaterial utgörs av artiklar från HSB:s medlemstidning *Vår bostad* (1924–1930) samt texter i tidskriften *Arkitektur* (1900–1922), efter namnbyte, *Byggmästaren* (1923–1930), bild- och textmaterial från HSB:s arkiv samt ritningar från Stockholms stadsarkiv. Mer specifikt ingår pamfletten ”Koloniträdgårdar och planterade gårdar” (1916) av Anna Lindhagen, *Centralförbundet för Socialt Arbete* samt HSB:s propagandafilm *Från kyffen till hälsobostäder* (Hasselström 1928). Eftersom diskurs- och bildanalysen är central har jag lagt stor vikt vid att analysera primärkällorna, både avseende vad som sades och vad som kanske ansågs så självklart att det lämnades osagt. Det finns tio bilder, främst från arkiv men även viss egen dokumentation av stadsdelarna.

Artikeln ansluter till en historiografisk forskningstradition inom konstvetenskapen – kritiska undersökningar av ämnets historia (Arvidsson 2021). Denna metod har använts av Mia Åkerfelt (2019) i hennes studier av det tidiga 1900-talets typhusarkitektur och trädgårdar som verktyg för konstruktion av en finlandssvensk identitet, av Anna Ripatti (2020) som studerat nations- och modernitetsdiskurs i 1800-talets illustrerade svenska arkitekturtidskrifter, liksom av Johan Knutsson (2010) som exempelvis undersökt hur svensk nationell ideologi och självbild konstrueras kring hantverk och arkitektur från specifika landskap. Materialet analyseras med en diskursanalys. Vissa centrala ideologiska begrepp, såsom ”trevnad”, uppmärksammas. Arkitekturanalys av bild-, text- och ritningsmaterial ger en kompletterande bild till närläsningen, med en tolkning av byggnaden utifrån dess gestaltning och kontext. Eftersom rum i en byggnad, liksom det publika rummets form, kan förstås som något som producerar mening (Åkerfelt 2019), kan normer och dessas förändring utläsas ur hur rumsligheten är tänkt att användas. Kerstin

Thörns historiografiska metod och teori ligger närmast min egen. Teoretiskt intresserar hon sig för de *materialiserade idéerna*. Hon menar att även om det inom HSB fanns visionärer, var företrädarna främst praktiker vars praktik förstas som materialiserade idéer (Thörn 1997, 12).

I denna text spelar de kooperativa bostadsområdena i Stockholm en liknande roll som Lawrence Vales postkoloniala nationer: ny politik i gammal arkitektur. Vale (1992/2008) visar att postkoloniala stater lägger stor vikt vid att anlägga sina regeringsbyggnader, regeringskvarter och huvudstäder. De ska utstråla både det nya och en kontinuitet och ärevördig historia. Ibland väljer man att använda den gamla kolonialmaktens symboler, ibland att bygga helt nytt. Ofta blandas strategierna. Analysen utgår även från Nils Edlings (1996) studie av egnahemspolitik och synen på hemmet, nationen och naturen. Pier Vittorio Aureli (2011, 2023) bidrar med teori om urbanisering; de kooperativa byggnadsverkens autonomi relateras till en ekonomisk urban kontext och expansionslogik, och blandningen av hemideologi och Kooperation relateras till begreppen *oikos*, *polis*, *urbs* och *civitas*.

Den stockholmska bostadskooperationen i tidigare forskning

De vanligaste förekommande presentationerna av bostadsfrågan under 1900-talets första decennier tar upp egnahemsrörelsen (Edling 1996, Knutsson 2010) liksom, vad gäller flerfamiljshusen, förhistorien till den sociala bostadspolitik (Jacobsson 1996), som leder till att allmännyttan förverkligas i Sverige efter 1946. Egnahemsfrågans framskjutna roll beror på att en av tidens stora konfliktlinjer går mellan land och stad, där den snabba urbaniseringen ställs mot en kvardröjande lantlig svensk identitet.

Den kooperativa bostadsrörelsens arkitektur, med HSB som viktigaste företrädare, infogas vanligen i berättelsen om funktionalismen

(Bedoire 2015; Eriksson 2000) och denna arkitekturs genombrott med Stockholmsutställningen 1930. Teman man tar upp är politik, lagstiftning, (bygg)teknisk utveckling och modernismen. Inte sällan presenteras den kooperativa arkitekturen fram t.o.m. 1929, explicit eller implicit, som ett slags ännu ofullgången funktionalism (Bedoire 2015; Jacobsson 1996). Lisa Brunnström (2004) beskriver Kooperativa förbundets arkitektkontor som stark företrädare för funktionalismen, men förhistorien försvinner. Den svenska arkitekturdebatten 1900–1930 studeras av Eva Eriksson (2000). Den kooperativa bostadsrörelsen analyseras där inte djupare. Kapitlet om “Ljus, luft och stadsbyggnad” knyts till ett avsnitt om funktionalismen. Kristina Knauff har studerat det tidiga 1900-talets nyklassicism, men via offentliga byggnader (Knauff 2012). Ann-Kristin Kaplan Wikström (2024) visar i sin studie av svensk bygglagstiftning att strävan efter luft, ljus och gröna gårdar fanns redan i 1874 års byggnadsstadga.

Det nya i denna artikel är varför 1910- och 1920-talens kooperativa arkitektur gestaltade en progressiv agenda med till synes konservativa uttryck. Den demokratiska självhjälpsideologin och den höjda bostadsstandarden kläddes medvetet i ett tillbakablickande formspråk. Som ett specifikt exempel studeras de planterade innergårdarna och den roll klätterväxterna spelar.

Framväxten av bostadskooperationen har berörts i flera discipliner tidigare, både ur arkitekturhistorisk (Bedoire 2015; Eriksson 2000, 2001), idéhistorisk (Edling 1996) och ekonomihistorisk (Jacobsson 1996; Lundevall 1992) synvinkel. Likaså har samspelet mellan ideologi och arkitektur belysts (Thörn 1997; Vale 1992/2008). Här vill jag försöka förena dessa olika synsätt för att nyansera historieskrivningen kring bostadskooperationens utveckling före 1930.

Eva Jacobsson undersöker ekonomin som historisk drivkraft, men fördjupar inte hur dessa ekonomiska och ideologiska förutsättningar

gestaltas arkitektoniskt. Hos Jacobsson behandlas, liksom så ofta, Kooperationens framväxt främst utifrån ett bostadspolitiskt perspektiv. Hos Thörn (1997) däremot framgår hur de estetiska frågorna vävs samman med de etiska, sociala och politiska på ett sätt som kan te sig främmande för oss i dag.

Edlings studie slutar omkring år 1904 och är dessutom avgränsad till att behandla egnahemsbyggande på landsbygden, inte i stadsmiljön. Men han har en intressant diskussion om det han kallar “hemideologin”, som kan belysa den kooperativa bostadsrörelsens drivkrafter, inte minst gäller det HSB. Likaså belyser han vikten av det lantliga i den tidens svenska identitet, att en av tidens stora konflikter går mellan stad och land. Storgårdskvarterets, och därmed den planterade gårdens, europeiska historia uppmärksammades först av Björn Linn (1974). Han förbigår dock den kooperativa ideologins betydelse för formen. De internationella strömningar kring överkomliga bostäder som utvecklingen i Stockholm var en del av, har nyligen blivit belysta i en serie artiklar av Andersson, Monterumisi, Mårtelius, Niskanen m.fl. Monica Andersson har fokuserat på Hallmans betydelse för framväxten av fyra stadsdelar i Stockholm. Hon tar även upp vilken roll bostadskooperationen spelade i detta och hänvisar då bl a till Rydén Bonmot (Andersson 2025; Monterumisi 2021; Monterumisi, Mårtelius, Niskanen 2025; Heikkinen, Niskanen, Paavilainen 2025; Monterumisi & Söberg 2025; Rydén Bonmot 2022). Min artikel kan således betraktas som en del av denna större pågående omvärdering av 1910- och 1920-talens sociala byggande i Norden och övriga Europa.

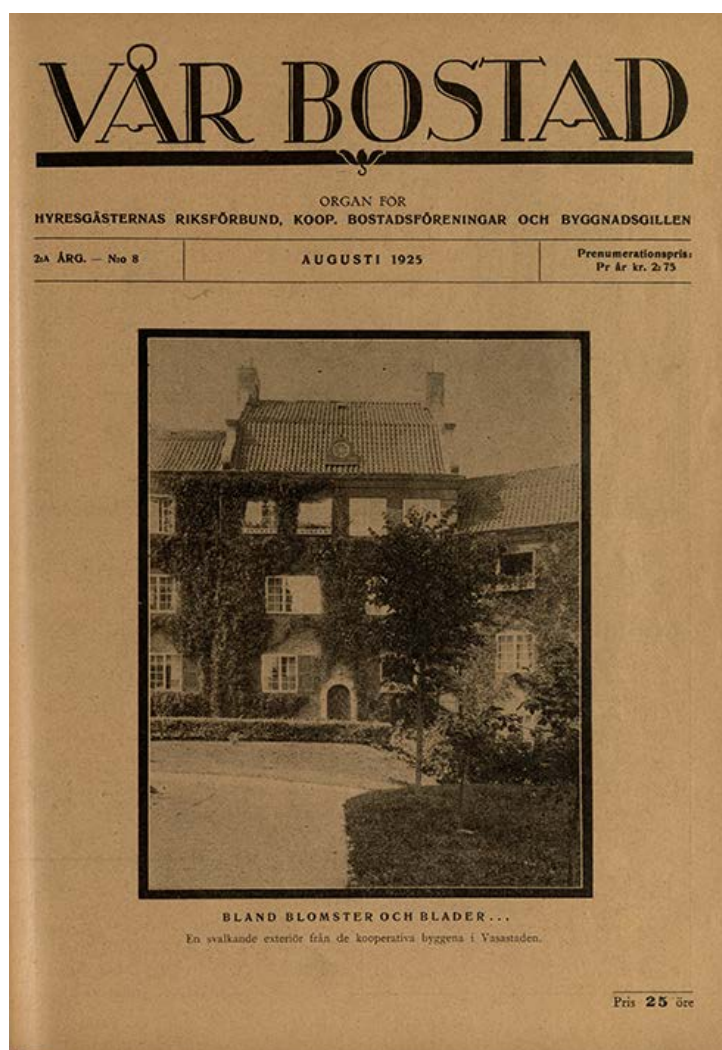
Arkitektur och ideologier

Edling använder begreppet “det latent” för den typ av idéer som var alltför självklara för att uttalas (Edling 1996, 24). Hos grundarna för bostadskooperationen fanns *uttalade* kooperativa idéer, och parallellt *latent*a idéer om skönhet, hemtrevnad och svenskhet som kommer till

Bild 2. HSB:s tidskrift *Vår Bostad* Augusti 1925. Omslaget visar SKB:s hus vid Kvarteret Motorn, byggt 1917. Bild: HSB:s arkiv, Centrum för Näringslivshistoria. CC BY-SA 4.0.

uttryck i arkitekturen. Thörn tolkar den beskrivna praktiken och det tänkta goda livet som modellstudier för det goda samhället (Thörn 1996, 18) – på ett liknande vis ser jag den gemensamma gården och livsmiljön i kvarteret som ett försök att gestalta kooperativa ideal. Den kooperativa stadsdelen kan även ses som ett utkast till det framtida "folkhemmet" – en tanke som kommer att utvecklas i en senare text. Åkerfelt (2019) har visat att den privata trädgården i Finland under 1900-talet ideologiskt kopplades till kvinnlig flit, kost och hälsa, med Marthorna, grundat 1899, och från 1938 och framåt med Bostadsföreningen för svenska Finland. Trädgården skulle dessutom öka både skönhetsvärdet och lokalbefolkningens kärlek till den finlandssvenska hembygden. Julia Donner (2015) har studerat hur den privata trädgården i Finland kring förra sekelskiftet användes för att konstruera en nationell identitet, liksom hur idén om hem, trädgård och kvinnor länkas samman. Åkerfelt har tolkat den privata trädgårdens betydelse för finlandssvensk identitet under 1900-talet genom bland andra Vales och Donners teorier. Samma ideologiska strävan uttrycktes inom HSB: oordning och smuts skulle ersättas med reda, hygien och skönhet.

Aureli försöker slutligen i *The Possibility of an Absolute Architecture* (2011) definiera arkitekturen, eller det arkitektoniska projektet, som något "absolut", något eget i relation till staden som sammanhang. Aureli menar att politik är "the decision making that must turn conflict into coexistence" och han använder en mängd

klassiska begrepp i sin analys. Staden, *polis*, har den möjliga konflikten och politiken som sin grund, medan hushållet, *oikos*, har ekonomin. Han skiljer även på de romerska begreppen *urbs*, som är den materiella staden, och *civitas*, som är den politiska. Det formella och politiska är grunden till en *stadens* idé. Mot den generiska ekonomiska staden ställs en politisk konfrontation och en partikulär *plats* eller till och med en enklav. (Aureli 2011, x, xi, 56). Även om hans teoretiska analys tenderar att bli abstraherad kastar begreppen ändå ett visst ljus över HSB som en politisk och arkitektonisk praktik.

HSB:s snabba etablering och expansion i Stockholm 1923–1930

Under perioden 1915–1930 skapades i Stockholm en rad småskaliga, pittoreska stadsdelar: Rödabergsområdet (bild 1) och kvarten runt Upplandsgatans norra ände i Vasastan, Helgalunden och Blecktornsområdet på Södermalm samt Thorildsplan på Kungsholmen, för att ta de mest typiska exemplen. Det är idylliska, kuperade områden med slingrande gator som kantas av fasader i en rustik, nyklassicistisk stil i mättade ockratoner. Arkitekterna gjorde en dygd av nödvändigheten att bygga på kuperade, ”omöjliga” tomter. Gårdarna är prunkande och gröna, och nås ofta genom ett valv. Dessa stadsdelar, som i dag kan upplevas som förindustriella och småborgerliga, bebyggdes av de då nystartade bostadskooperationerna som drev en i högsta grad progressiv bostadsagenda.

De viktigaste organisationerna i Stockholm var *Stockholms Kooperativa Bostäder* (SKB), som grundades 1916, och *Hyresgästernas Sparkasse- och Bostadsförening* (HSB), som grundades 1923. Även om HSB således inte var den första kooperativa bostadsorganisationen blev den utan tvekan den viktigaste, eftersom den så snabbt etablerade sig i Stockholm och därefter spred sig över hela Sverige, samt inspirerade till etableringen av OBOS i Norge.

Även för en nutida betraktare framstår byggtakten som mycket imponerande. Efter blott fyra års verksamhet har HSB i Stockholm gått från en idé till 2500 byggda bostäder i 19 projekt spridda över staden. År 1930 har man i Stockholm byggt 4700 bostäder i 46 bostadsföreningar. Den tekniska bostadsstandarden var för tiden mycket hög, med rinnande varmt och kallt vatten, centralvärme, WC, badrum, emaljerad gasspis och gemensamma maskintvättstugor. Hyresnivån var dessutom 20–40 % lägre än motsvarande privata nybyggda lägenheter (Lundevall 1992, 82, 153). HSB var, via en Riksförening och lokala föreningar, dessutom

redan verksamt i Göteborg (se Caldenby 2025), Malmö och ett flertal andra svenska städer där Hyresgästföreningen fanns etablerad. Denna text koncentreras dock på förhållanden i Stockholm som kom att bli normerande för övriga landet.

”Bostadsfrågan” var i början av 1900-talet det samlande begreppet för att hänvisa till de dåliga bostadsförhållandena. Först sent på 1920-talet tar den urbana bostadsfrågan över från egna-hemsfrågan på landsbygden. Egnahem, en (röd) stuga med egen trädgårdstäppa, var först ett sätt att motverka urbaniseringen och därefter att hindra emigrationen. Arbetskraften skulle förbli på landsbygden, men i en sanitärt och moraliskt fullgod miljö, i motsats till stadens trångboddhet och promiskuitet (Edling 1996, 371). Statliga egnahemslån tillkom 1904. När den brittiske Ebenezer Howards idé om trädgårdsstaden togs till Sverige sammansmälte den med egnahemsidealet och skulle även reducera klasskonflikter. Arbetare och kontorister skulle flytta ut till Enskede på spårvägsavstånd från sina arbeten. Tomträtt, en från början tysk idé, instiftades 1907 så att en arrenderad tomt kunde belånas. Enskede började bebyggas 1908.

Trångboddheten var under decennierna kring sekelskiftet 1900 enorm i Stockholm. Den vanligaste arbetarbostaden var ett rum och kök, där det i *genomsnitt* bodde 4–5 personer, ibland avsevärt fler, upp till 16 personer (Jacobsson 1996, 49). Familjer och inneboende samsades. Den vanliga enrumslägenheten saknade rinnande vatten, varmvatten, centralvärme, WC och andra bekvämligheter. Hyrorna i Stockholm ökade i princip oavbrutet från 1893 till 1930, mer än andra kostnader och mer än lönerna (Jacobsson 1996, 31).

Vissa arkitekter menade att fixeringen vid egnahem bara var en reaktion på att hyreshusen erbjöd en så erbarmlig livsmiljö. Cyrillus Johansson menade att det stora hyreshuset, ”kasernsystemet”, var en nödvändighet. Det borde bara ritas vackrare, även på gårdssidan. (*Arkitektur* 1913,

147–153). Redan byggnadsstadgan från 1874 hade försökt åtgärda problemet med avsaknaden av grönska och dagsljus i innerstaden. Kaplan Wikström (2024) visar hur de gemensamma rummen får minimimått på gaturum och gård. Någon plantering var dock inte obligatorisk, eller inspektion av gårdsfasaderna. Anna Lindhagen beskriver 1916 i sin skrift *Koloniträdgårdar och planterade gårdar* en typisk gård som uppdelad med murar och utan växtlighet. ”Det är därför dessa gråa innanmäten, endast fyllda med nakna, fula skiljemurar, bekvämlighetslängor och sop-tunnor verka som helvetet självt.” (Lindhagen 1916, 40–41). Synpunkten återkommer ofta i tidskriften *Arkitektur*, men problemet verkar svårt att rå på. ”Finns det överhuvudtaget något tröstlösare i byggnadsväg än gårdssidan av en modern Stockholms hyreskasern” skrev Cyrillus Johansson (*Byggmästaren* 1923, 56), tio år efter den första artikeln.

En orsak till att intentionerna om gröna gårdar från Byggnadsstadgan 1874 inte förverkligades var att tomterna inte var större än att en privat fastighetsutvecklare kunde klara av att finansiera byggnationen. Privata byggmästare köpte vanligen en tomt som rymde ett hus med ett eller två trapphus. Olika socialklasser bodde på samma adress men på olika våningar och i olika byggnader. Gårdshuset, liksom rum vända mot gården, hade lägst status eftersom gården måste inrymma latriner, stall och skjul för ved och kol. Byggmästare byggde ofta inte för egen förvaltning, utan de färdiga husen såldes vidare till en ny ägare som blev hyresvärd (Lundevall 1992, 86). Affärsmodellen drev också på viljan att göra varje hus särpräglad.

Stockholms tillväxt präglades fram till första världskriget av ett spekulativt byggande av ”arbetarkaserner”, det vill säga större flerbildshus med enkla enrumslägenheter för arbetarfamiljer. Hyresgästerna var i händerna på hyresvärdarna. Varje år kring den 1 oktober var det flyttthelg, då kontrakten löpte ut och ett stort antal stockholm-mare bytte bostad.

Jacobsson visar att byggaktiviteten i stora drag följde ränteläget och byggkostnaderna. Vid första världskrigets utbrott 1914 minskade det privata byggandet dramatiskt. Trycket ökade på statsmakterna att göra något. Hyrorna steg kraftigt. Hyresgästföreningen bildades 1917 för att stärka hyresgästernas position mot hyresvärdarna. Byggandet stod stilla och det fanns tillgängliga tomter. Allt fler blev mottagliga för tanken att *bostadsfrågan* behövde en annan lösning än filantropi och privat företagsamhet. Stockholms stad beslutade 1917 att bygga nödbostäder (se t.ex. Eriksson, 2025). Den konservativa regeringen gick in både med en hyresstegringslag 1917 och en finansiell garanti för lån upp till 90 % av byggkostnaden (Jacobsson 1996, 133, 354 f.). Ett möjlighetsfönster öppnade sig för kooperativen om de förstod att organisera sig på ett nytt sätt för att kunna expandera.

Fallstudier: Kvarteren Framtiden, Motorn och Humleboet

Jag har valt att lyfta fram tre bostadsföreningar i kronologisk ordning som exempel på hur bostadskooperationen i Stockholm formulerar sitt svar på den så kallade ”bostadsfrågan”. Det sker dels rent *organisatoriskt*, där självhjälpsideologin finner sin form med bland annat brittiska och tyska influenser, dels *arkitektoniskt*, där Kooperationens bostadsområden blir en viktig del i att skapa en arkitektur som svarar mot samtidens ideal i stort och den kooperativa rörelsens föreställningsvärld mer specifikt. Särskilt vill jag rikta uppmärksamheten mot den gröna, planterade gården som uttryck för denna ideologi och hur det finns en kedja av idéer som länkar samman de tre exemplen. Dessa idéer bärs av både individuella personer och av organisationer som *Centralförbundet för Socialt Arbete* (CSA) och *Hyresgästernas Sparkasse- och Byggnadsförening* (HSB).

De tre fallstudierna är i tur och ordning: Bostadsföreningen Kvarteret Framtiden u.p.a. i Enskede som byggdes 1912–1915, i utkanten

av trädgårdsstaden Enskede, beläget strax söder om Stockholms innerstad. Nästa fallstudie är Kvarteret Motorn, som byggdes av SKB 1917 i Vasastaden i Stockholms norra utkant. Slutligen diskuteras Rödabergsområdet (bild 2), strax väster om Kvarteret Motorn i Vasastaden i Stockholm. Rödabergsområdet byggdes av HSB och likartade aktörer 1925–1926. Där fokuserar jag i synnerhet på Kvarteret Humleboet och dess gröna gård, ritad av Sveriges första kvinnliga trädgårdsarkitekt, Ester Claesson. I Rödabergsområdet förverkligas en typ av arkitektonisk helhetsmiljö som arkitektkåren länge efterlyst. Jag har av utrymmesskäl tyvärr tvingats utesluta flertalet stadsdelar av liknande karaktär som Röda bergen: Helgalunden, Thorildsplan/Kristineberg och Blecktornsområdet, liksom de många enstaka husprojekt som HSB och SKB genomförde på större och mindre tomter runt om i Stockholm 1923–1929. En gemensam nämnare för fallstudierna är vice stadsarkitekt (från 1922 stadsplanedirektör) P. O. Hallman, som ritade de Camillo Sitte- inspirerade stadsplanerna för både trädgårdsstaden Enskede och alla de ovan nämnda områden där Kooperationen kom att etablera sig (Andersson 2025).

Kvarteret Framtiden: Bostadsförening och idyllisk klassicism i trädgårdsstaden

Kvarteret Framtiden var ett pionjärprojekt ur *arkitektonisk* synvinkel, men även *organisatoriskt*. Husen ritades 1914 av Cyrillus Johansson nästan ett decennium före Sven Wallanders Röda bergen (1924), och de var ett tidigt exempel på den arkitekturstil som i dag benämns som tjugotalsklassicism. Här uppträder också tidigt den planterade innergården. Kvarterets gårdsfasad fick samma ockragula slammade tegel,

Bild 3. Gårdsfasad med entré mot den planterade gården, Kvarteret Framtiden, Bostadsföreningen Framtiden, Arkitekt Cyrillus Johansson 1915. Bild: Jan Rydén Bonmot, alla rättigheter förbehållna.

ornament och frescomålningar som gatufasaden (bild 3). Med minsta möjliga medel ges husen en nyklassisk prägel: ljusa lisener, måttfulla proportioner och triumfbågeliika portomfattningar. De *föregriper* även publikationen av den tyske arkitekten Tessenows *Hausbau und Dergleichen* (1916), men går helt i samma anda (bild 4).

Bostadsföreningar var i sig ingen nyhet. De hade etablerats i olika omgångar i Stockholm sedan ungefär 1870-talet, men de nöjde sig ofta med att bygga ett enstaka bostadshus (Jacobsson 1996). Bostadsföreningen Kvarteret Framtiden byggdes i östra kanten av trädgårdsstaden Enskede strax söder om Stockholms innerstad på initiativ av ingenjören Axel Adling. Projektet presenterades

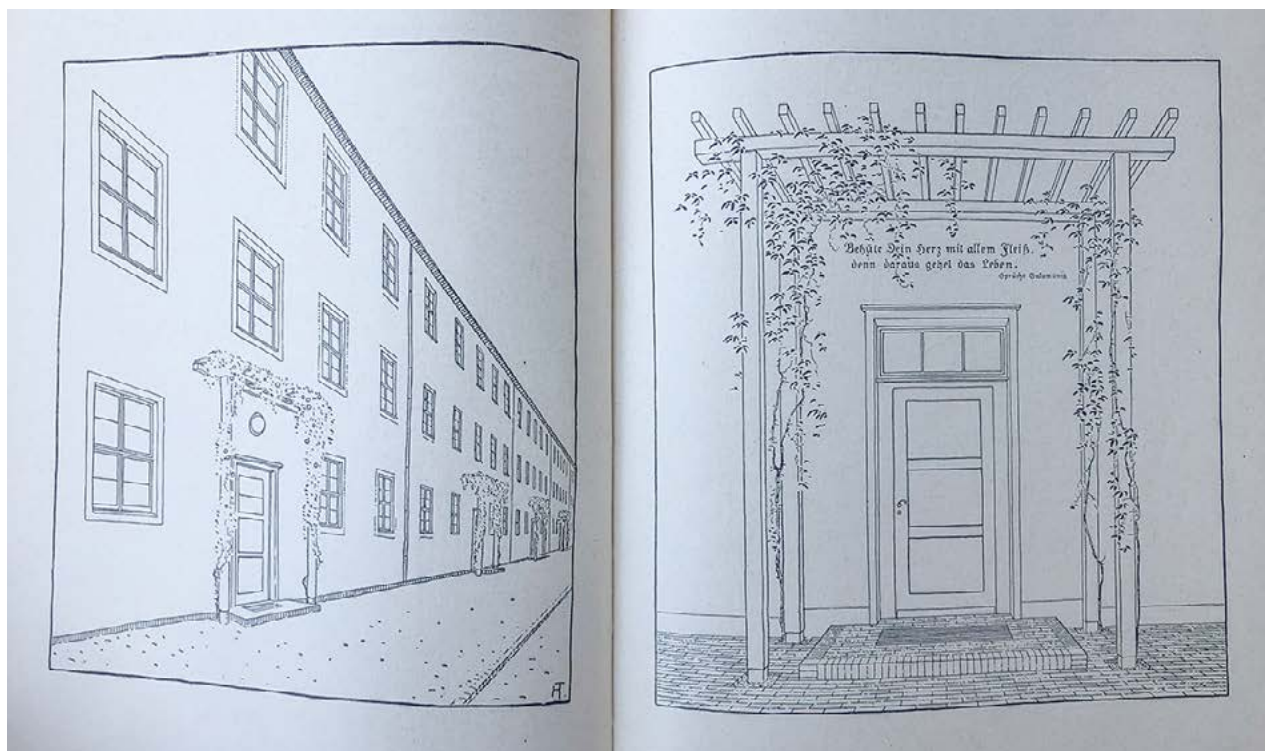

Bild 4. Illustration från Heinrich Tessenow, *Hausbau und Dergleichen* (1916), 86. CC BY-SA 4.0.

i förväg 1914 i *Svenska Dagbladet*. Jacobsson visar att en helhetsmiljö kring en långsträckt gemensam gård planerades, med välskötta planteringar samt lek- och sportplatser. Det planerades också en samlingslokal, lekrum, kindergarten och en kägelbana (Jacobsson 1996). WC, elektriskt ljus och gas fanns i lägenheterna. Planen genomfördes i mindre skala än avsett och presenterades av arkitekten Cyrillus Johansson i *Arkitektur* 1915. Där syns en lätt barockinspire-rad gård med planteringar och anvisad lekplats. Kvarteret avbildas också i Gregor Paulssons *Den nya arkitekturen* (1916).

Jacobsson visar att Bostadsföreningen Framtidens stadgar var modellerade på bostadsföreningar som Adling hade träffat i München under en kommunal studieresa 1910. De blev mönsterbildande för kooperativa hyresföreningar i Sverige (Jacobsson 1996, 292), bland annat SKB. Men den organisationsform som HSB hittade 1923, liksom statens stöd med lånekostnader upp till 90 %, saknades ännu.

Kvarteret Framtiden var ett initiativ av Adling, men förankrat i kretsen kring CSA, *Centralförbundet för Socialt Arbete*. År 1915 anordnade CSA en hemutställning med en möblerad ideallägenhet i Kvarteret Framtiden. CSA var en organisation som samlade reformivrare liberaler och socialdemokrater. De gav ut skrifter och ordnade föreläsningar om bland annat kvinnlig rösträtt, kooperativt ägande, barnomsorg, utbildning samt billiga och hygieniska bostäder. En av deras skrifter är Anna Lindhagens "Koloniträdgårdar och planterade innergårdar" som utgavs 1916. Lindhagen var den främsta svenska förespråkaren för koloniträdgårdar och för planterade innergårdar, men hon var även en förkämpe för kvinnlig rösträtt och socialdemokratisk kommunpolitik i Stockholm 1911–1923. Trädgårdsarkitekten Ester Claesson bidrog med skisser. Skriften kan sägas utgöra en intellektuell länk mellan trädgårdsstaden och den planterade innergården.

»MIN BARNDOM SUSAR DÄR...«

De gamla lekplatserna-gårdarna få försvinna för de nya.

Till dessa två bilder skulle man kunna foga även den tredje, den typiska raden av gråa, trista gårdsbrunnar, mellan de ödsliga gårdsfasaderna, men det hade verkat allt för ledsamt. Det ligger dock något gammaldags pittoreskt i den gamla gårdsbilden här nedan till vänster, med allt dess nyttiga bråte som representerar både sorglöshet och dagens förvärv, liksom det särskilt väl lämpar sig till lekmaterial för klåfingriga pojkar.

Interiören är från Kammakaregatan i Stockholm.

På den högra bilden ser man hur barnen ha det i kvarteret Motorn i Vasastaden, där Stockholms kooperativa bostadsförening ordnat för sina lägenhetsinnehavare.

Bild 5. Barn på gården till SKB:s Kvarteret Motorn, *Vår Bostad Maj* 1925. Bild: HSB:s arkiv, Centrum för Näringslivshistoria. CC BY-SA 4.0.

Bild 6. Grön innergård med entréer mot gården, Kvarteret Motorn, SKB. Arkitekt Gustaf Larsson, 1917. Foto Jan Rydén Bonmot, 2021, alla rättigheter förbehållna.

Kvarteret Motorn: Trädgårdsstadens grönska flyttad i stenstaden

I Kvarteret Motorn kan man se att organisationsstrukturen för ägandet av kvarteret materialiserats i dess planeringen. CSA stöttade bildandet av *Stockholms Kooperativa Bostäder* (SKB) sommaren 1916. Det kooperativa ägandet var en av flera förutsättningar för den gemensamma gröna gården. SKB fick dessutom förmånliga statliga lån, förmedlade av Stockholms stad. De garanterade lån upp till 90 % av byggnadsvärdet. Vid Upplandsgatans slut i Stockholms bortersta norra ände byggdes SKB:s första bostäder. Medlemmarna kunde börja flytta in på våren 1917 efter blott åtta månaders byggtid.

Tomten var en stor planterad, kuperad innergård med lekplats för barn, grusgångar och sittgrupper. Fasaden åt både gata och gård vittnar om omsorg för detaljer och hantverksmässiga materialeffekter, en asketisk klassicism med nationalromantisk klang (bild 6). De flesta lägenheter var ett rum och kök med WC och gemensam tvättstuga. Arkitekt till Kvarteret Motorn var ingenjör Gustaf Larson, senare VD för SKB. SKB byggde därefter många kvarter med grönskande, kuperade gårdar i Vasastan, på Kungsholmen och på Södermalm, men förblev rotade i Stockholm.

I *Vår Bostad* refererade man under de första åren vid upprepade tillfällen till SKB som förebild och då främst till Kvarteret Motorn (bild 2, bild 5). Där noteras också hur väl ordnat det är för "trevnaden" och "dess vackra behag" jämfört med i övriga staden:

På de byggnader som sedan flera år stå färdiga klänga nu gröna rankväxter uppför väggarna och viga i sommarens hetta en svalkande härlig anblick. (...) Det är också påfallande att de vackraste partierna i detta avseende uppletas just i de kvarter där den kooperativa byggnadsverksamheten bedrivits som mest intensivt och de olika nya bostadsföreningarna igångsatt sin

samhällsnyttiga uppgift att skaffa goda och till sina priser överkomliga bostäder åt sina medlemmar. (*Vår Bostad*, Augusti 1924, 5)

De grönskande murar som omgärdar gården tycks för betraktaren symbolisera både trevnad, skönhet och social rättvisa.

Rödabergsområdet: En hel kooperativ livsmiljö

Även i Rödabergsområdet ger organisationsformen förutsättningen för den arkitektoniska formen. Likaså gestaltas både *uttalad* kooperativ ideologi och *latent*a idéer om en god bostadsmiljö i området, men i ännu större skala än hos SKB.

År 1922 bildade *Hyresgästföreningen* tillsammans med byggarbetarnas fackförbund en bostadsförening och byggde ett flerfamiljshus vid Ynglingagatan, precis intill Kvarteret Motorn. En av arkitekterna var Sven Wallander. Året därpå bildades *Hyresgästernas Sparkasse- och Byggnadsförening* (HSB). Då tillkom sparkassan och uppdelningen i moderförening och dotterföreningar. I sparkassan sparar medlemmen till kontantinsatsen på 10 %. Moderföreningen är den byggande föreningen, som i sin tur överlåter varje nybyggt hus på en dotterförening. Dotterföreningen förvaltar, medan moderföreningen kan gå vidare och bygga fler nya bostäder, samla mer yrkeskunskap och ett allt större finansiellt kapital. Modellen hade prövats i Stockholm tidigare men var ovanlig (Jacobsson 1996, 316). HSB:s stadgar hade dessutom, enligt Thörn, en direkt tysk förlaga där till och med namnet är likt: *Berliner Sparkasse und Bauverein*, Berlins Sparkasse- och Byggnadsförening (Thörn 1997, 332). Hyrorna i HSB sätts efter självkostnadsprincipen. Bostadsrätterna fick inte säljas med vinst.

I bildandet av HSB 1923 möts tydligt tre intressegrupper. Underrubriken på tidskriften *Vår Bostad* är talande: *Organ för Hyresgästföreningar, Kooperativa bostadsföreningar och Byggnadsgillen*. De tre parterna såg sig vid

Bild 7. Maskintvättstuga demonstreras vid HSB:s utställning Stockholms-hem 1927. Bild: HSB:s arkiv, Centrum för Näringslivshistoria. CC BY-SA 4.0.

denna tid som delar av samma kooperativa rörelse. *Byggnadsgillen* var byggföretag som ägdes kooperativt av byggarbetarna själva eller via fackföreningarna. I Storbritannien hade grupper av byggarbetare i London och Manchester omkring 1920 förverkligat sina idéer om gillnessocialism. Socialdemokraterna skickade en kommitté, där ekonomen Ernst Wigforss ingick, för att studera dessa gillen 1921. *Fackföreningarnas Byggnadsproduktion* bildade det första byggnadsgillet i Stockholm 1922 (Thörn 1997, 332). De kom att bygga merparten av de kooperativa stadsdelarna i Stockholm, framför allt HSB:s produktion. Som framgått ovan är idéutbytet mellan länderna stort: från Tyskland, Storbritannien och inom Norden. Danmark låg före inom det kooperativa byggandet och tjänade ofta som förebild för svenskarna. Bevakningen av bostadsfrågan i *Vår Bostad* är påfallande internationell med rapporter från kongresser i Europa och skyskrapebyggen i USA.

Redan till hösten 1924 stod HSB:s första fyra hus klara för inflyttning och 1925 byggdes Rödabergsområdet. På en stadsplan av Hallman uppfördes området till stora delar av HSB, men där finns också många andra filantropiska

byggherrar såsom *Blomsterfonden* och *Stockholms Arbetarhem*, uppblandat med några mindre bostadsföreningar och privata byggherrar. I området öppnade Konsumtionsföreningen Stockholm även flera kooperativa matbutiker.

Bostadsstandarden hos HSB är hög. I många fall frigjorde tekniken gårdens utrymme. Listan med moderna förbättringar kan göras lång: rinnande vatten (i stället för brunn på gården) varmvatten, centralvärme (i stället för kakelugn i varje rum och vedskjul på gården), vattentoalett (i stället för utedass på gården), emaljerad gasspis (i stället för vedeldad gjutjärnsspis), tvättmaskiner i gemensamma tvättstugor (bild 7), torkvindar (i stället för att torka tvätt ute), badkar eller dusch (i stället för ett tvättfat). Även internationellt är detta hög standard. I motsvarande nybyggda områden för arbetare i exempelvis Wien eller Helsingfors återfinns liknande gröna gemensamma gårdar, men här delar varje kvarter på ett gemensamt badhus eller bastu. Även i trädgårdsstaden Käpylä i Helsingfors engagerades en kvinnlig trädgårdsarkitekt, Elisabeth Koch, för att rita gårdarna (Paavilainen et al. 2025, 693).

Bild 8. Gården på Kvarteret Humleboet 16. HSB:s hus till vänster och i fonden, Stockholms Arbetarhem till höger. 1920-tal. Bild: HSB:s arkiv, Centrum för Näringslivshistoria. CC BY-SA 4.0.

Trapphusen i Humleboet var genomgående och ingång kunde ske även från gården. Båda fasaderna var lika fint utförda. Trädgårdsarkitekten Ester Claesson fick i uppdrag av Sven Wallander att rita den planterade gården i enlighet med de idéer hon har redovisat i Anna Lindhagens pamflett (bild 8). Klängväxter var karakteristiska för 1910- och 1920-talens gårdsrum och fasader. Inte sällan är klängväxterna i dag, då man besöker dessa stadsdelar, kraftigt nedskurna – eller helt borttagna (bild 6, bild 10). De står kanhända inte längre i samklang med nutidens föreställningar om god hemmiljö eller fastighetsförvaltning. Claesson tycks åt HSB återskapa en idé om en gammal svensk småstad med sina lummiga och trivsamma gårdar. HSB:s och SKB:s nybyggda hus fick en slags vegetativ patina redan efter en eller två växtsäsonger – likt ruiner var de täckta

med vildvin. Kooperationens byggnader skrev snabbt in sig i den svenska historien.

Claesson presenterade i aprilnumret av *Vår Bostad* 1926 sin planering av gården för kvarteret Humleboet (bild 9). Hon nämnde särskilt klängväxterna. "Ovärderliga för gårdarnas ofta mycket trånga utrymmen äro klängväxterna [- -] De fordra en obetydlig plats, en smal jordlist med 60 x 80 cm kraftig trädgårdsjord är allt de behöver." Dessutom menade hon att de nästan skötte sig själva. Vildvin och klematis rekommenderas, liksom kaprifol och klängrosor. Med några klängväxters hjälp kan man "skapa de vackraste trädgårdsidyller" – Idyllen som ett mål.

Utöver Humleboet förses många av HSB:s innergårdar med klängväxter: Myrstacken och

45

nämligen den samlande, enande viljan att genom gemensamt arbete taga sig an den stora sociala uppgift som heter: ordnande av de mindre bemedlades bostadsfråga. (*Vår Bostad*, Augusti 1924, 5)

I alla tre fallstudierna ser vi hur den gröna gården möjliggörs av kooperationens organisation, som leder till att man utvecklar flera trapphus i taget, eller hela kvarter liksom av den tekniska utvecklingen som frigör gårdsutrymmet. Den gröna gården i sig påverkar omvänt gårdsfasadens utformning liksom de offentliga och invändiga rummens organisering. Om byggnaderna tidigare annonserade sin identitet utåt, mot det *offentliga* rummet på gatan så vänder de sig nu också inåt, mot det *gemensamma* kooperativa rummet på gården och utgör en fond till det liv som ska pågå där. En annan positiv effekt av de planterade gårdarna var att enkelsidiga lägenheter som vette mot gården nu ansågs lika fina, eller till och med bättre, än de som vette mot gatan. Detta var viktigt för HSB som av ekonomiska skäl i regel byggde ”tjockhus”, dvs djupa huskroppar med enkelsidiga lägenheter.

Gården som en murgröneomsluten allmänning

Teman som utkristalliserar sig ur materialet är hur både *externa* faktorer, som lagar och lån, och *interna* faktorer, kooperationens organisationsformer, tillåter rörelsen att på ett annat sätt än privata byggmästare gestalta både uttalade och *latenta idéer* om den goda bostaden och det goda svenska hemmet. I en samlad metafor kan sägas att *lagrummet formar det arkitektoniska rummet* (Rydén 2016), med 1874 års Byggnadsstadga, de statliga sekundärlånen och hyresstegringslagen som exempel.

Etableringen av den gröna gården och användandet av klättrväxter framstår som mångtydigt; både pragmatisk och romantisk. Detta kan man tydligt se spår av i arkivmaterialet, t.ex. i reportagen i *Vår Bostad*. Både i medlemstidningen och

i HSB:s propagandafilm *Från kyffen till hälsobostäder* (Hasselström 1928) lyfter man fram möjligheten för mödrar, och stundvis som i filmens soliga slutscen (55 min), för familjefadern, att övervaka barnens lek på gården. Fadern sitter på en vit bänk med klättrväxter bakom sig, och barnet framför sig. Modern ropar från fönstret när maten är klar. Denna scen ställs i filmen i kontrast mot det ”gamla kyffet”, inneboende hos en supande hyresvärd, och en mörk och fuktig gård med sorgsna barn. Genom den goda och vackra miljön ska även moralen lyftas (Thörn 1997). Skötsamhet och sparsamhet är dygder i ett HSB där *sparkassan* är en grundbult.

Kan medlemskapet i HSB ha setts som ett slags medborgarskap i den mening Aureli ger *civitas*? “The *civitas* is the gathering of free individuals who come together by recognizing and sharing a public sphere, the existence of which makes them citizens.” (Aureli, 2011) Åtminstone i början: då tillämpades direktdemokrati. Fram till 1930 hade *alla* medlemmar, från 4000 lägenheter, i HSB Stockholm rätt att delta i årsmötet. Vi ska hålla i minnet att den allmänna rösträtten i Sverige bara var några år gammal, med det första fullt demokratiska valet 1921. Organiseringen av HSB var således samtida med organiseringen av det demokratiska Sverige. Som individ bör man ha upplevt att ens inflytande över tillvarons olika sfärer (*polis, oikos, civitas* och *urbs*) ökade väsentligt.

I *civitas* kan olika människor samexistera under samma lag. I det kooperativa boendet blandades dock flera världar som Aureli menar är åtskilda; *polis*, det politiska rummet och *oikos*, den ekonomiska familjesfären, *urbs*, som är den fysiska struktur som ska stötta de privata hushållens mellanhavanden, och slutligen *civitas*, den politiska staden. Jacobsson menar att dygder såsom bildning, sparsamhet och nykterhet som odlades inom folkrörelser som HSB var verktyg för att nå politiska mål. Inom bostadsföreningsrörelsen växte människors ekonomiska kunnande och de övade närdemokrati (Jacobsson 1996, 364).

Bild 10. Gårdsfasad Stockholms Arbetarhem mot gård som delades med HSB i Kvarteret Humleboet 16. Arkitekt Theodor Kellgren, 1925. Bild: Jan Rydén Bonmot 2021, alla rättigheter förbehållna.

Organisatorisk strävade de efter självständighet, det *absoluta* i arkitekturen som Aureli talar om. Med sina bostäder, butiker och så småningom barnomsorg skapade HSB och SKB en kooperativ stad i staden, i synnerhet i områden som Röda bergen, Helgalunden, Blecktornsområdet och Thorildsplan. Men *arkitektoniskt* ville de skapa en helhet, bli en del av staden, eller till och med göra staden hel.

I en artikel från augusti 1925 får stadsplanedirektören P. O. Hallman beskriva vad han menar ger trevnad i bostaden: ”stora allmänningar, små intima planteringar för gamlingarna, lekplatser för olika åldrar, ungdom och barn, rymliga soliga gårdar o.s.v.” (*Vår Bostad*, Augusti 1925, 1). Detta gröna, gemensamma, i vid mening kooperativa, arkitektoniska rum har tydliga likheter med den

allmänning som ofta ritas in i trädgårdsstaden: en grön gräsmatta belägen *mellan* tomterna, för att främja den sociala samvaron där. Aurelis definition av politik är ”the decision making that must turn conflict into coexistence” (Aureli 2011, 2). I det kooperativa gårdsrummet på Humleboets gård samsas HSB med Stockholms Arbetarhem, som byggt en långa hus för ensamstående kvinnor på andra sidan den gröna gård som Ester Claesson ritade (bild 10). I stället för murar: överenskommelser och samverkan för att uppnå gemensamma fördelar.

Arkitektoniskt agerade både HSB och SKB, menar jag, i många stycken som de postkoloniala stater Lawrence Vale analyserat. För de unga arbetarorganisationerna HSB och SKB var det väsentligt att förmedla historisk kontinuitet,

svenskheter, och kanske en värdighet likt den som officiella byggnader ska förmedla. Här spelar den planterade innergården en viktig roll genom att länka den nybyggda innerstadsdelen, i den så kallade stenstaden, med den svenska jorden och arvet från landsbygden. Klätterväxter skapade "idyll" och patina. Att Fackföreningarnas Byggnadsproduktion byggde inte minst HSB:s stadsdelar i Stockholm ger en särskild klangbotten till den hantverksmässiga arkitektur och materialitet som präglar dessa områden. Genom byggnadsgillena fanns både ett ideologiskt och estetiskt ett samband med den medeltidsvurmmande socialisten William Morris – som hade inspirerat gillesocialismen.

Latenta idéer som gestaltas är exempelvis att den "svenskheter" som konstrueras kring sekelskiftet enligt Edling är jordbunden, knuten till jordbrukssamhället och naturen, till hembygden och barndomshemmet. "Anknytningen till en lantlig, förindustriell 'svenskheter', en idéfär med agrarromantiska och industrikritiska inslag, är uppenbar." (Edling 1996, 299). Idealen var ibland uttalade, ibland underförstådda. I dessa områden, byggda av bostadskooperationen före 1930, smälter idéerna samman i en estetik som parallellt gestaltar det kooperativa, en hemideologi och en föreställd genuin svenskheter. Man kan tolka de kooperativa stadsdelarna som en del av formandet av en ny identitet för den demokratiska samhällsmedborgaren: den är svensk, med kopplingar till det förindustriella; den är kooperativ, sparsam och gemensamt ansvarstagande; den värderar skönhet och "trevnad", men den är också modern i det att den tar hjälp av tekniska framsteg för att höja levnadsstandarden.

Etableringen av de gemensamma, grönskande gårdarna fyllde flera funktioner. Den gav en trivsamt, vacker, hälsosamt och meningsskapande hemmiljö. Men den möjliggjorde också ett förverkligande av trädgårdsstadens ideal i ett stadsmässigt sammanhang. På så vis löstes till viss del den identitetskonflikt som tycktes präglade invånarna i det framväxande

Stockholm. Samma år som kvarteret Humleboet i Rödabergsområdet står klart, 1925, når den svenska landsbygdsbefolkningen sin numerära kulmen. Lantlighet, maskintvättstugor och urbanisering kunde i Rödabergsområdet gå hand i hand. Modernisering och framsteg var i sig en förutsättning för att skapa den tillbakablickande och idylliserande gårdsmiljön. Hyreskasernen transformeras till ett "hem".

Avslutning

Jag tycker mig ha kunnat visa hur bostadskooperationens ideologi och organisationsform gav dem både de ekonomiska förutsättningarna i form av kapital, och incitament i avsaknad av vinstintresse, och *viljan*, i form av sin kooperativa ideologi, att gestalta *gemensamma rum* och därmed förverkliga idén om den gröna gemensamma innergården – en tanke som förespeglats redan i 1874 års byggnadsstadga, men som inte förverkligats av privata byggmästare då de saknat tillräckliga incitament och kanske ideologisk övertygelse, för att göra så. *Interna förutsättningar* var att bostadsföreningarna förstått att organisera sig i sparkassa, moderförening och dotterföreningar efter tyskt mönster, och *externa förutsättningar* var ett offentligt stöd i form av sekundärkrediter.

De gemensamma gårdarna gestaltades som en form av "urban trädgårdstad", en idé som framfördes av bland andra koloniträdgårdens förespråkare Anna Lindhagen och den trädgårdsarkitekt som både hon och HSB samverkade med, Ester Claesson. Trädgården fyller en identitetsförstärkande roll, som Åkerfelt visat. Användandet av klätterväxter framstår som mångtydigt: både pragmatisk och romantisk. Praktiskt skapade de enligt Claesson själv mycket lummighet på en liten markyta, ideologiskt gav de, enligt mig, en "vegetativ patina" och romantisk och idyllisk stämning som eftersträvades vid denna tid (Edling, Thörn). Likt de postkoloniala stater Vale (1992/2008) har undersökt var HSB som nybliven organisation

angelägen om att snabbt inrätta sig i berättelsen om den goda svenskheten och iscensätta en både föreställd och förverkligad kooperativ svensk småstadsidyll mitt i det snabbt expanderande Stockholm.

Jan Rydén Bonmot är doktorand i konstvetenskap vid Åbo Akademi.

Källförteckning

Arkivmaterial

Arkitektur (1900–1922)

Byggmästaren (1923–1930)

Vår bostad (1924–1930)

HSB:s arkiv (bild- och textmaterial)

Stockholms stadsarkiv (ritningar)

Källor och litteratur

Andersson, Monica. 2025. "Hallman in Stockholm: The Garden-City Movement in Artistic Town Planning for Working-Class Families". *Planning Perspectives* 40 (3): 495–525. <https://doi.org/10.1080/02665433.2024.2403554>.

Arvidsson & Sundberg (red.) 2021. *Kanon: perspektiv på svensk konsthistorieskrivning*. Göteborgs konstmuseum.

Aureli, Pier Vittorio. 2011. *The Possibility of an Absolute Architecture*. Writing Architecture Series. MIT press.

Bedoire, Fredric. 2015. *Den svenska arkitekturens historia*. Norstedts Förlag.

Caldenby, Claes. 2025. "Governor's Houses: Unique Gothenburg Workers' Housing". *Planning Perspectives* 40 (3): 473–93. <https://doi.org/10.1080/02665433.2024.2415303>.

Brunnström, Lisa. 2004. *Det svenska folkhemsbygget: om kooperativa förbundets arkitektkontor*. Arkitektur förlag.

Donner, Julia 2015. *Kasvitarhasta puutarhakotiin: naiset kotipuutarhan tekijöinä Suomessa 1870–1930*. Doktorsavhandling, Helsingfors Universitet. <https://helda.helsinki.fi/items/9fa02214-415f-476a-bcea-25f3e126e913>

Edling, Nils. 1996. *Det fosterländska hemmet: egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*. Carlsson.

Eriksson, Eva. 2000. *Mellan tradition och modernitet: arkitektur och arkitekturdebatt 1900–1930*. Ordfront.

Eriksson, Eva. 2025. "Gunnar Asplund's Response (1917) to the Stockholm Emergency Housing Programme in a Social Perspective". *Planning Perspectives* 40 (3): 527–60. <https://doi.org/10.1080/02665433.2025.2450040>.

Hasselström, Sven, dir. 1928. *Från kyffen till hälsobostäder. Hyresgästernas riksförbunds propagandafilm. (1928)*. HSB. <https://www.youtube.com/watch?v=djPabSQUiHk>.

Jacobsson, Eva. 1996. *-och mödan gav sin lön: om bostadspolitik och bostadskooperation i Stockholm 1870-1930*. Univ., Ekonomisk-historiska institutionen.

Kaplan Wikström, Ann-Kristin. 2024. *Arkitektur och lagstiftning: historik och samband under 700 år*. Arkus.

Knauff, Kristina. 2012. *Den klassicistiska vändningen i det tidiga 1900-talets svenska arkitektur: en studie av Liljevalchs konsthall, Kungstornen och Kanslihuset i Stockholm*. Arkitekturskolan, Skolan för arkitektur och samhällsbyggnad, Kungliga Tekniska högskolan.

Knutsson, Johan och Segemark, Peter (Foto). 2010. *I "hemtrefnadens" tid: allmoge, nationalromantik och konstnärligt nyskapande i arkitektur, möbler och inredningar 1890–1930*. Nordiska museets förlag.

Lindhagen, Anna. 1916. *Kolonitradgårdar och planterade gårdar*. Centralförbundet för Socialt Arbete.

Linn, Björn. 1974. *Storgårdskvarteret: ett bebyggelsemönsters bakgrund och karaktär*. Statens institut för byggnadsforskning: [Sv. Byggtjänst (distr.)].Lundevall, Owe. 1992. *HSB och bostadspolitik. 1920-talet*. HSB:s riksförb.

Monterumisi, Chiara. 2021. "Rödabergsområdet: A Verdant Small Town Idyll within the City". *Planning Perspectives* 36 (5): 949–74. <https://doi.org/10.1080/02665433.2021.1871774>.

Monterumisi, Chiara, Aino Niskanen & Johan Mårtelius. 2025. "Affordable Housing in the 1910s–1930s: New Narratives on Unbeaten Tracks". *Planning Perspectives* 40 (3): 453–71. <https://doi.org/10.1080/02665433.2025.2494754>.

Monterumisi, Chiara & Martin Søberg. 2025. "Reformistic Approaches to Mass Housing in the Metropolis: 1920s Copenhagen and Stockholm Perimeter Blocks." *Planning Perspectives* 40 (3): 561–605. <https://doi.org/10.1080/02665433.2025.2494764>.

Paavilainen, Simo, Pekka Heikkinen & Aino Niskanen. 2025. "Wooden Käpylä - the Birth of a Garden City: The Architecture of Martti Välikangas and Construction of the District". *Planning Perspectives* 40 (3): 673–705. <https://doi.org/10.1080/02665433.2024.2396607>.

Ripatti, Anna. 2020. "Printing a New Architectural Style in Mid Nineteenth-Century Sweden". *The Journal of Architecture* 25 (7): 873–900. <https://doi.org/10.1080/13602365.2020.1828995>.

Rydén, Jan. 2016. *Allborgarrätten: försök till en urban allemansrätt*. Arvinus+Orfeus.

Rydén Bonmot, Jan. 2022. *En humanistisk klassicism: ornament, färg och materialitet i kooperativa bostadsområden i Stockholm 1915–1930*. Arvinus + Orfeus.

Thörn, Kerstin. 1997. *En bostad för hemmet: idéhistoriska studier i bostadsfrågan 1889–1929 = A place to call home: studies in the housing question, 1889–1929*. Univ.

Vale, Lawrence J. 2008. *Architecture, Power, and National Identity*. 2nd ed. Routledge.

Wallander, Sven. 1927. "Hyresgästernas Sparkasse- och Byggnadsförening i Stockholm eller H.S.B." *Byggmästaren (Teknisk tidskrift)* 6: 1927, 1–8

Åkerfelt, Mia. 2029. "Cultivating Fenno-Swedishness: The rural private garden as expression of a minority identity in the post-war decades". *Bebyggelsehistorisk tidskrift* (76): 8–26.